НАУКОВІ ПОСТАТІ УКРАЇНСЬКИХ МОВОЗНАВЦІВ

https://doi.org/10.15407/ukrmova2026.03.087
УДК 811.161.2'42(092)

Н.І. БОЙКО, доктор філологічних наук, професор, в.о. завідувача кафедри української мови, літератури, культурології та журналістики
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
вул. Графська, 2, м. Ніжин Чернігівської області, 16600
E-mail: bni_bni52@ukr.net
https://orcid.org/0000-0003-0881-743X
А.В. ВИСОЦЬКИЙ, доктор філологічних наук, професор, декан факультету української філології та журналістики імені Андрія Малишка, професор кафедри української мови
Український державний університет імені Михайла Драгоманова
вул. О. Кониського, 8/14, м. Київ, 01054
E-mail: a.v.vysotskyi@udu.edu.ua
https://orcid.org/ 0000-0003-3874-7743

ЛІНГВІСТИЧНІ ГОРИЗОНТИ АКАДЕМІКА АРНОЛЬДА ПАНАСОВИЧА ГРИЩЕНКА (ДО 90-річчя ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

У рясному сузір'ї талановитих українських мовознавців постає величне і світле ім'я Арнольда Панасовича Грищенка, доктора філологічних наук, професора, дійсного члена Академії педагогічних наук України, дійсного члена Академії вищої школи України, заслуженого діяча науки і техніки України, члена бюро Відділення педагогіки і психології вищої школи Академії педагогічних наук України, лауреата премії імені І.Я. Франка Національної академії наук України, якому 23 вересня 2026 року виповнилося би 90 років.

А.П. Грищенко належить до когорти видатних українських мовознавців широкого діапазону. Упродовж життя вчений заглиблювався в низку лінгвістичних царин, у кожній із яких самобутньо осмислював проблеми, винятково скрупульозно розв'язував нагальні питання мовознавства. Він залишив праці, які й сьогодні є особливо актуальними та значущими, їм

Цитування: Бойко Н.І., Висоцький А.В. (2026). Лінгвістичні горизонти академіка Арнольда Панасовича Грищенка (до 90-річчя від дня народження). *Українська мова, 3* (99), 87—95. https://doi.org/10.15407/ukrmova2026.03.087

© Видавець: ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons/org/license/by-nc-nd/4.0/).

належить ключова роль у становленні і розвитку українського мовознавства.

Свій науковий шлях А.П. Грищенко розпочав у стінах Ніжинського педагогічного інституту імені М.В. Гоголя з написання курсової роботи, присвяченої способам і засобам вербалізації гумору у творах Остапа Вишні. Це дослідження, виконане під керівництвом викладача кафедри української мови Ф.Я. Середи, було відзначене дипломом на всеукраїнському конкурсі студентських наукових робіт. Пізніше ця наукова праця, доопрацьована, перероблена, доповнена теоретичним матеріалом, стала рефератом для вступу до аспірантури Інституту мовознавства імені О.О. Потебні (Степаненко, 2011б, с. 4).

Кандидатську дисертацію («Структура складносурядного речення в українській мові») А.П. Грищенко підготував під керівництвом М.А. Жовтобрюха, патріарха українського мовознавства, доктора філологічних наук, професора. Це перша ґрунтовна праця, у якій усебічно проаналізовано сутнісну основу складносурядних речень, визначено їхній формально-граматичний, семантичний, функційний і комунікативний статус. Текст дисертації було репрезентовано в низці статей («Структура складносурядних речень з єднальними сполучниками *і, та*», «Вираження залежності між структурними частинами складносурядних речень») та в монографії «Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові» (Грищенко, 1969).

У монографії речення схарактеризовано як основну одиницю комунікації, уточнено статус складників синтаксичних одиниць із кількома граматичними основами. Їх запропоновано характеризувати не як прості речення, а як компоненти складного, побудовані за зразком простого речення. Складносурядні речення мовознавець поділив на три типи: єднальні, зіставно-протиставні та розділові, а в їхніх межах виокремив структурно-семантичні моделі. На переконання А.П. Грищенка, розділові речення представлені лише однією моделлю, оскільки вони становлять «цілком виразний, відмінний від інших тип складного речення. На противагу єднальним і зіставно-протиставним реченням, які з логічного погляду являють собою так звані кон'юнктивні судження, розділові складносурядні речення інтерпретуються в логіці як диз'юнктивні (розділові) судження. Ознакою цих суджень, утворюваних унаслідок поєднання кількох простих суджень, є логічний сполучник *або*» (там само, с. 137). Моделі відтворено у формулах, побудованих на основі видо-часових форм присудків.

До здобутків монографії належить чітка позиція щодо безсполучникових речень, обґрунтування потреби кваліфікувати їх як самостійний тип (різновид) речень. Основним критерієм їх розмежування є зовнішні показники зв'язку компонентів речення (сполучники або сполучні слова). Ви-

окремлені структурно-семантичні моделі в межах складносурядних речень автор монографії цілком логічно пов'язував із контекстом їх уживання, потверджуючи значущість контекстуального впливу щодо інформативно-змістової наповнюваності та зв'язків із певними фрагментами довкілля, явищами об'єктивної дійсности. Теоретичні засади монографії не втратили своєї актуальности, їх використовують автори в підручниках і посібниках із сучасної української літературної мови для закладів вищої освіти.

У колі наукових зацікавлень А.П. Грищенка — історична морфологія української мови, спрямована в річище питань становлення словотвору та словозміни прикметника. Фактичним матеріалом для дослідження в докторській дисертації було обрано пам'ятки української мови, численні лексикографійні праці, літературне усне та писемне мовлення, а також матеріали діалектних ареалів української мови. Українські ад'єктиви ґрунтовно проаналізовані з опертям на порівняльно-історичний метод, новітні підходи щодо виявлення шляхів становлення прикметників на основі індоєвропейських, праслов'янських та власне українських мовних та мовленнєвих фактів. Багата джерельна база дала змогу мовознавцеві виявити та простежити в динаміці семантичні, морфологійні та словотвірні риси прикметника, з'ясувати його категорійні характеристики, визначити лінгвальний статус у зіставленні з іменниками, дієсловами та прислівниками. У дослідженні досконало опрацьовано парадигматичні моделі в розвитку прикметникової словозміни, розмежовано власне морфологійні і морфонологійні явища, визначено шляхи становлення словозмінної парадигми коротких і повних прикметників, схарактеризовано їхню словотвірну структуру.

Матеріали докторської дисертації стали основою монографії «Прикметник в українській мові» (Грищенко, 1978), яку схвально оцінили українські та зарубіжні мовознавці. Доктор філологічних наук, професор С.П. Бевзенко в рецензії зазначив, що це «справді перша в українському мовознавстві спроба комплексного порівняльно-історичного аналізу виділення прикметника з первісно недиференційованого класу імен і набуття ним статусу окремого лексико-граматичного класу слів. У роботі містяться важливі відомості про власне українську специфіку прикметника, репрезентовану властивою йому словотвірною парадигмою... Лексичний прикметниковий матеріал виступає переконливим свідченням, образно висловлюючись, європейської орієнтації контактів української мови. Наша мова ніколи не була герметичною комунікативною системою, вона засвоювала іншомовні лексичні одиниці...» (Бевзенко, 1979, с. 76).

Доктор філологічних наук, професор М.І. Степаненко, глибоко і скрупульозно опрацювавши всю наукову спадщину свого Вчителя, закцентував увагу дослідників на значущості цієї праці насамперед у тому, що в ній словотвірні та словозмінні характеристики прикметника подано в зіставленні майже з усіма слов'янськими мовами. Глибокий компаративний аналіз був А.П. Грищенкові посильний, оскільки він добре знав не лише низку слов'янських мов, а й німецьку та англійську мови, «читав і міг

розмовляти майже всіма слов'янськими мовами — чеською, словацькою, польською, болгарською, сербською, хорватською. Щодо матеріалу дослідження, то спектр його досить широкий... Монографія Арнольда Грищенка достойно примножила розряд фундаментальних наукових розвідок, вона ніколи не втратить своєї значущості...» (Степаненко, 2011б, с. 5).

Окреме місце в науковому доробкові А.П. Грищенка посідають праці, виконані у складі науковців Інституту мовознавства імені О.О. Потебні. У кількатомовій колективній праці «Сучасна українська літературна мова» він був одним із співавторів третього тому («Синтаксис») і підготував розділи «Часова віднесеність речення», «Додаток», «Обставина», «Складнопідрядні речення» (речення з підрядними підметовими, присудковими, додатковими, означальними, місця, часу) та «Складносурядні речення».

Серед колективних монографій знаковою є «Історія української мови. Морфологія», у якій порушено проблеми еволюції форм граматичних категорій української мови у хронологійних межах: від праслов'янського періоду до сьогодення. А.П. Грищенко був автором розділу «Прикметник». Він зосередив увагу на походженні категорії ад'єктива, зробив уточнення до низки концептуальних засад щодо формально-граматичних відмінностей між іменником та прикметником. Мовознавець констатував, що ад'єктив виокремився із класу імен і пройшов тривалий період свого розвитку, набувши лексико-семантичних, лексико-граматичних і морфолого-синтаксичних рис, які вможливили кваліфікувати його як окрему іменну частину мови.

Залюбленість А.П. Грищенка в парадигми сучасного українського синтаксису знайшла свій відгомін і в царині історичного синтаксису (Грищенко, 1983). Він був редактором колективної монографії «Історія української мови. Синтаксис», обґрунтував нові підходи до синтаксичного аналізу, запропонував концепцію дослідження історії синтаксичної підсистеми, орієнтацію на вектори змін у синтаксичному рівні української мови. А.П. Грищенко сформулював перспективи розвою історичного синтаксису, окреслив нагальні завдання для української наукової спільноти. На його думку, «питання історичного синтаксису української мови потребують і надалі уваги з боку дослідників, причому успішному розв'язанню їх повинні сприяти результати багатьох часткових і узагальнюючих досліджень. Заслуговують на увагу насамперед проблеми діалектного синтаксису української мови, без висвітлення яких на широкому лінгвогеографічному матеріалі неможливе з'ясування багатьох питань власне історичного синтаксису української мови... До актуальних належать проблеми, пов'язані з історією структурних різновидів простого речення, властивих українській мові. Висвітлення їх можливе тільки при об'єднанні зусиль багатьох дослідників і використанні фактичних даних з якомога більшою кількістю джерел різної хронологічної належності» (там само, с. 9—10).

Результатом плідної наукової діяльности в поєднанні із сумлінною викладацькою працею став підручник «Сучасна українська літературна мова» для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів,

підготовлений під керівництвом А.П. Грищенка та перевиданий кілька разів (1993, 1997, 2002). Цей підручник має гриф Міністерства освіти і науки України і сьогодні є актуальним і важливим не лише для студентів. Професор виконав загальне редагування праці, одноосібно написав розділи «Вступ», «Лексикологія», «Фразеологія», «Лексикографія», «Морфологія» (предмет морфології, типи морфологічних форм і засоби їх вираження, частини мови і принципи їх класифікації, частини мови: іменник, прикметник; дієслово; числівник — у співавторстві з Л.І. Мацько) (Грищенко, 2002б). У «Вступі» підручника зазначені засадничі положення, окреслено мету мовного навчання, яка полягає «у свідомому практичному оволодінні українською літературною мовою, заснованому на вивченні її системи й підсистем — фонетичної, лексико-семантичної і граматичної, а також закономірностей, які визначають використання тих чи тих виражальних засобів відповідно до сучасних норм» (там само, с. 4).

Зазначені розділи засвідчили, що А.П. Грищенко постійно перебував у наукових і творчих пошуках, мав глибоке переконання, що «мовне виховання ставить своїм першочерговим завданням усвідомлення значення рідної мови не лише як засобу спілкування, а й як найважливішого джерела формування інтелекту і духовно-емоційної сфери особистості через її органічний зв'язок з національними традиціями» (там само).

Особливої уваги заслуговує розділ «Лексикологія» (Грищенко, 2002а), що містить багато нового матеріалу, новітніх відомостей про динаміку лексичного складу української мови, особливості її лексико-семантичної підсистеми. Параграф «Лексичне значення слова» (там само, с. 97—106) репрезентує нові відомості про ознаки і функції слова, використання мови як засобу спілкування на основі номінативної та синтагматичної діяльності. Запропоноване розмежування типів лексичних значень слів на основі двох ключових ознак (а) «характері зв'язку відповідних назв з предметами і явищами позамовної дійсності; б) особливостях сполучуваності слів з іншими лексичними одиницями у складі словосполучень і речень» (там само, с. 103), виділення прямих, переносних (похідних) і конотативно зумовлених лексичних значень) було слушним і новаторським. На схвалення заслуговують відомості про знакову природу слова, загальну й часткову предметну віднесеність, про системні семантичні зв'язки у словниковому складі та розлога характеристика дев'яти, сформованих і виокремлених автором, найтиповіших різновидів метафоричних переносів.

У розділі «Лексикологія» А.П. Грищенко врахував новітні досягнення сучасного українського і зарубіжного мовознавства, спрямованого на дослідження багаторівневої природи лексичних одиниць, їхніх виразово-зображальних можливостей, експресивного потенціалу; на виявлення контекстуально маркованих лексем, лінгвальних явищ та їхнього зв'язку з людиною, культурою, свідомістю тощо. Важливими є його ідеї про марковану лексику як стилістично значущий компонент лексичної системи. Досі актуальними є тексти ілюстративного матеріалу, зокрема в контексті тих помітних змін у розвитку сучасної лінгвістичної науки, що набула таких

рис, як антропоцентризм, когнітивізм та функціоналізм на тлі її зв'язків із психолінгвістикою та соціолінгвістикою.

Доктор філологічних наук, професор М.І. Степаненко акцентує ще й на тому, що в цьому розділі «враховано досягнення сучасного мовознавства, пов'язані з аналізом лексичного складу як системно організованої єдності, подано важливі відомості про функціонування словникового складу сучасної української мови, проілюстровані репрезентативними фактами» (Степаненко, 2011б, с. 8).

Засадничими ознаками розділу є висновок про лексичне багатство української мови, багатогранність емотивно-оцінного потенціалу лексичних одиниць, що українська мова загалом «за силою своїх виражальних можливостей аж ніяк не поступається перед іншими високорозвиненими мовами» (Грищенко, 2002б, с. 3).

Аналізуючи склад лексики сучасної української літературної мови з погляду її стилістичного забарвлення (Грищенко, 2002а, с. 199—202), А.П. Грищенко використовує термін *експресивно-оцінна лексика* та виокремлює в її складі слова «з додатковими позитивними експресивно-оцінними значеннями» і «стилістично знижені, так звані просторічні слова» (там само, с. 200).

Зважаючи на те, що проблема лексичної експресивности тісно пов'язана з питаннями лексичної семантики й функційної лексикології, у підручнику окремі її аспекти висвітлено по-новому. Ідеться про чітке розмежування (виділення) прямих, переносних (похідних) та конотативно маркованих лексичних значень та про зумовленість (маркованість) експресивних лексичних значень, яка полягає в тому, що «номінативний зв'язок з позначуваним ускладнюється додатковою інформацією про позитивну або негативну оцінку предмета чи явища, ступінь інтенсивності вияву дії або ознаки» (там само, с. 104). А.П. Грищенко обґрунтував це положення на прикладі аналізу матриці семантичної структури дієслова *бити*, що зі значенням 'завдавати ударів кому-небудь' функціонує як експресивно нейтральне, позбавлене додаткової (конотативної) інформації щодо позначуваної дії. На противагу номінативному (нейтральному) семантичному плану дієслова *бити* у словниках зафіксовано низку лексем із конотативно зумовленими значеннями, які також позначають названу дію: *гамселити* 'сильно бити кого-небудь', *гніздити* 'бити в одне місце', *духопелити* 'сильно бити кого-небудь', *дубасити* 'сильно бити кого-небудь', *кулачити* 'бити кулаками кого-небудь' (там само).

Значущими є положення автора про експресивний словотвір, напр.: «модифікаційний словотвір, тобто творення похідних лексичних одиниць, у яких значення твірних основ зберігаються, але доповнюються новими відтінками експресивно-оцінного або кількісного плану» (там само); про залежність експресивного значення лексичної одиниці від контексту, про структурно-семантичний та лексико-граматичний склад експресивної лексики, про можливість виділення експресивів лише на тлі зіставлення з нейтральною лексикою, а також визначення залежности експресивних зна-

ченнєвих планів від сполучення лексеми з іншими словами (Бойко, 2013). У розділі переконливими є твердження про потребу з'ясовувати впливи словесного оточення (контексту) на моделювання експресивної семантики, здійснювати різноаспектні характеристики стилістичного забарвлення слова, яке безпосередньо може бути пов'язане не лише з його лексичним значенням, а й зі сферою вживання; визначати роль засобів словотвору (насамперед національно маркованих демінутивно-меліоративних та аугментативно-пейоративних суфіксів) для формування емотивно-оцінних семантичних планів (там само). І сьогодні попри значні напрацювання мовознавців у царині лексичної семантики й експресології комплексні підходи до аналізу лексичних одиниць, сформульовані положення та висновки, що їх він запропонував, є важливими й актуальними.

А.П. Грищенко плідно працював у багатьох галузях української лінгвістики, його роботи стали надійним підґрунтям у розбудові низки її царин: історії української мови, словотвору, морфології, синтаксису, лексикології, лексикографії, фразеології та ін. Енциклопедичні знання, колосальна ерудиція та широкі горизонти наукових інтересів гідні наслідування.

In memoriam академіка А.П. Грищенка в Ніжинському державному університеті імені Миколи Гоголя впродовж двох десятиріч відбуваються наукові всеукраїнські конференції «Грищенківські читання», які проходять восени, коли народився Арнольд Панасович. Щорічні наукові зібрання організовує і проводить кафедра української мови (нині — української мови, літератури, культурології та журналістики) у співпраці з Інститутом української мови НАН України та кафедрою української мови факультету української філології та журналістики імені Андрія Малишка Українського державного університету імені Михайла Драгоманова. Цьогоріч наукове зібрання проходило 9 жовтня 2026 року в надзвичайно складний період життя українців, коли вже понад чотири роки Україна протистоїть агресії російської федерації, захищаючи свою незалежність, територіальну цілісність, національну ідентичність і право на вільне життя та функціювання рідної мови.

Четверта осінь поспіль стає історією болю, утрат, мужности і стійкости українців, та попри всі виклики долі Арнольд Панасович Грищенко живе у світлій і величній пам'яті родини, колег, його наукових учнів і всієї української філологічної спільноти. Цьогорічна ювілейна конференція стала вінком пам'яті, вдячности і глибокої шани всім тим, хто загинув у боротьбі за незалежність України, хто зараз захищає рідну землю і рідну мову, хто вможливлює проведення наукових зібрань сьогодні.

ЛІТЕРАТУРА

Бевзенко С.П. (1979). Глибоке дослідження з історії українського прикметника. *Мовознавство, 3*, 73—76. Рецензія на: Грищенко А.П. (1978). *Прикметник в українській мові*. Київ: Наукова думка.

Бойко Н.І. (2013). Інтерпретація експресивної лексики в лінгвістичній спадщині М.А. Жовтобрюха та А.П. Грищенка. *Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Філологічні науки* (кн. 2, с. 7—13). Ніжин.

Грищенко А.П. (1969). *Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові: монографія*. Київ: Наукова думка.

Грищенко А.П. (1978). *Прикметник в українській мові: монографія*. Київ: Наукова думка.

Грищенко А.П. (1983). Складне речення. Г.П. Арполенко, А.П. Грищенко, В.В. Німчук, В.М. Русанівський, Г.Х. Щербатюк, *Історія української мови. Синтаксис* (с. 290—446). Київ: Наукова думка.

Грищенко А.П. (ред.). (2002а). Лексикологія. Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін., *Сучасна українська літературна мова: підручник* (с. 92—202). 3-тє вид., доповн. Київ: Вища школа.

Грищенко А.П. (ред.). (2002б). Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін., *Сучасна українська літературна мова: підручник*. 3-тє вид., доповн. Київ: Вища школа.

Степаненко М.І. (2011а). З когорти найдостойніших учених-мовознавців (Арнольд Панасович Грищенко). *Українська мова, 3*, 138—147.

Степаненко М.І. (2011б). Українського мовознавства вірний слуга. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: збірник наукових праць* (вип. 8, с. 4—10). Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова.

Статтю отримано 29.07.2026
Статтю схвалено 14.09.2026
Статтю опубліковано 02.11.2026

REFERENCES

Bevzenko, S.P. (1979). An in-depth study on the history of the Ukrainian Adjective. *Movoznavstvo, 3*, 73—76. Review of: Hryshchenko, A.P. (1978). *The Adjective in the Ukrainian Language: Monograph*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Boiko, N.I. (2013). Interpretation of expressive vocabulary in the linguistic heritage of M.A. Zhovtobryukh and A.P. Hryshchenko. *Scientific notes of the NDU named after M. Gogol. Philological sciences* (book 2, pp. 7—13). Nizhyn (in Ukrainian).

Hryshchenko, A.P. (1969). *Compound Sentences in the Modern Ukrainian Literary Language: Monograph*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Hryshchenko, A.P. (1978). *The Adjective in the Ukrainian Language: Monograph*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Hryshchenko, A.P. (1983). Complex Sentence. H.P. Arpolenko, A.P. Hryshchenko, V.V. Nimchuk, V.M. Rusanivskyi, H.Kh. Shcherbatiuk, *History of the Ukrainian Language. Syntax* (pp. 290—446). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Hryshchenko, A.P. (Ed.). (2002a). Lexicology. L.I. Matsko, M.Ya. Pliushch et al., *Modern Ukrainian Literary Language: Textbook* (pp. 92—202). 3rd ed., expanded. Kyiv: Vyshcha shkola (in Ukrainian).

Hryshchenko, A.P. (Ed.). (2002b). L.I. Matsko, M.Ya. Pliushch et al., *Modern Ukrainian Literary Language: Textbook*. 3rd ed., expanded. Kyiv: Vyshcha shkola (in Ukrainian).

Stepanenko, M.I. (2011a). Among the ranks of the most distinguished linguists (Arnold Panasovych Hryshchenko). *Ukrainian language, 3*, 138—147 (in Ukrainian).

Stepanenko, M.I. (2011b). A Faithful Servant of Ukrainian Linguistics. *Scholarly Journal of the National Pedagogical Dragomanov University. Series 10. Issues in the Grammar and Lexicology of the Ukrainian Language: A Collection of Scholarly Works* (Issue 8, pp. 4—10). Kyiv: NPU imeni M.P. Drahomanova (in Ukrainian).

Received 29.07.2026
Approved 14.09.2026
Published 02.11.2026

Nadiia Boiko, Doctor of Philology, Professor, Acting Head of the Department of Ukrainian Language, Literature, Cultural Studies and Journalism
Mykola Gogol Nizhyn State University
2 Grafska St., Nizhyn, Chernihiv Region 16600, Ukraine
E-mail: bni_bni52@ukr.net
https://orcid.org/0000-0003-0881-743X
Anatolii Vysotskyi, Doctor of Philology, Professor, Dean of the Andrii Malyshko Faculty of Ukrainian Philology and Journalism, Professor of the Department of the Ukrainian Language
Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University
8/14 O. Konyskyi St., Kyiv 01054, Ukraine
E-mail: a.v.vysotskyi@udu.edu.ua
https://orcid.org/ 0000-0003-3874-7743

THE LINGUISTIC HORIZONS OF ACADEMICIAN ARNOLD PANASOVYCH HRYSHCHENKO (ON THE OCCASION OF HIS 90TH BIRTHDAY)